

Sociale herovering en de emancipatie van de onderklasse

Godfried Engbersen¹
Erasmus Universiteit Rotterdam

1 Inleiding

Net na de millenniumwisseling publiceerde de Britse psychiater Theodore Dalrymple zijn apocalyptische studie over het spook van de onderklasse dat door de Britse samenleving zou worden. De Engelse psychiater wees op het bestaan van een omvangrijke gedragsgestoorde en onverantwoordelijke groep van burgers. Zij zouden zich schuldig maken aan criminaliteit, geweld, dronkenschap, drugsmisbruik, misplaatst slachtofferschap en ook nog eens een grote aantrekkingskracht uitoefenen op de Britse middenklasse. Hoewel de Engelse psychiater zijn boek *Leven aan de onderkant* heeft genoemd, suggereert hij dat minimaal een derde van de Britse samenleving tot deze groep zou kunnen worden gerekend (Dalrymple 2004: 256).

Met de publicatie van dit boek was het begrip onderklasse terug van weggeweest. Eind jaren tachtig speelde het een belangrijke rol in het publieke debat over het ontstaan van een groep economisch overbodigen die geen plek meer kon verwerven op de arbeidsmarkt. De Duits-Britse socioloog *sir* Ralf Dahrendorf (1988) pleitte daarom voor een introductie van een basisinkomen, naast goed toegankelijke publieke voorzieningen voor alle burgers. En aan de andere kant van de oceaan pleitte de Amerikaanse socioloog William Julius Wilson (1987) voor een omvattend, publiek gefinancierd banenprogramma. Als Dalrymple dergelijke voorstellen had gehoord zou hij naar alle waarschijnlijkheid van mening zijn dat ze leiden tot luiheid, overheidsafhankelijkheid en een gebrek aan individuele verantwoordelijkheid. Ook zouden ze bijdragen aan handhaving van al die (semi-)publieke instellingen die hun brood verdienen in de sociale problemenindustrie. En juist die instellingen hebben bijgedragen aan de creatie van een onderklasse. Dalrymple meent dat het waarderelativisme van de professionals en functionarissen van dergelijke instellingen funest is. Door kwetsbare groepen voor te houden dat hun cultuur (hoe gewelddadig en apathisch dan ook) niet minder is dan die van de middenklasse en door hun deviant gedrag te verklaren uit bovenindividuele omstandigheden zouden ze de individuele verantwoordelijkheid van burgers om voor zichzelf te zorgen en zich fatsoenlijk te gedragen hebben weggenomen. De analyse van Dalrymple sluit aan op een belangrijke Amerikaanse traditie waarin vraagstukken van sociale ongelijkheid en marginaliteit worden herleid tot gedragsproblemen en/of tot problemen die voortvloeien uit het bestaan van te genereuze stelsels van sociale zekerheid.

In dit essay wil ik laten zien dat de benadering van Dalrymple onvruchtbaar is en tot een dramatisering van het vraagstuk van onderklassenvorming leidt. Overigens zal ik ook laten zien dat zijn gedachtegoed in belangrijke mate vertegenwoordigd is het in hedendaagse Nederlandse beleid. In het vervolg van dit essay zal ik eerst ingaan op de verschillende invullingen die worden gegeven aan het begrip onderklasse en op het gebruik daarvan in de

¹ Godfried Engbersen is sinds 1998 Hoogleraar Algemene Sociologie aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam. Hij bestudeert al ruim twintig jaar de Nederlandse onderklasse en heeft daaraan vanaf zijn eerste boek 'Moderne armoede' uit 1987 vele publicaties gewijd. Zijn proefschrift, 'Publieke bijstandsgeheimen: het ontstaan van een onderklasse in Nederland', wordt momenteel opnieuw uitgegeven door Amsterdam University Press. Vanaf 1993 was Engbersen Hoogleraar Verzorgingsstaat en Sociale Ongelijkheid bij de vakgroep Algemene Sociale Wetenschappen aan de Universiteit Utrecht. Daarnaast was hij lid van diverse adviescommissies op het terrein van sociaal beleid, inburgering en immigratie. De laatste jaren houdt Engbersen zich vooral bezig met vraagstukken van internationale migratie en grootstedelijk beleid.

Nederlandse context. Vervolgens zal ik proberen tot een andere definitie van het probleem te komen en een andere aanpak te schetsen.

2 Het debat over de onderklasse

Het begrip onderklasse groeide in de jaren tachtig uit tot het sleutelbegrip in de discussie over armoede, etniciteit en sociale ongelijkheid. De classificatiestrijd rond dit begrip geeft fraai weer hoe een sociaal probleem wordt gedefinieerd en welke beleidsmatige consequenties daaruit worden getrokken. Een vroege omschrijving van het begrip onderklasse komt van de hand van Gunnar Myrdal. Myrdal (1962) was van mening dat de Amerikaanse samenleving onder invloed van democratiseringsprocessen en een toegankelijker onderwijssysteem meer vrijheid en gelijke mogelijkheden creëert voor haar burgers, maar voegde hij eraan toe: "Opening up more opportunities to more people has closed some opportunities for some. And now in the end it threatens to split off a true 'underclass' - not really an integrated part of the nation at all but a useless and miserable substratum". Myrdal wees vooral op de gevolgen van economische processen die bepaalde soorten werk zouden elimineren, waardoor chronisch werklozen en werkende armen ontstaan die in de marge van de postindustriële samenleving verkeren.

Begin jaren tachtig krijgt het begrip onderklasse een andere invulling. Myrdal's economische definitie wordt ingeruild voor een definitie van waarin vooral de gedrags- en culturele kenmerken van de armen centraal staan. Belangrijk hierin is het werk van de journalist Auletta geweest die begin jaren tachtig een reeks artikelen publiceerde in de *New Yorker*. Hij beschreef daarin 22 mannen en vrouwen die langdurig werkloos waren en een arbeidsproject doorliepen. Zijn definitie richtte zich vooral op *behavioral deficiencies* van deze groepen. De onderklasse wijkt af van de rest van de samenleving door haar deviante gedrag. Deze definitie van de onderklasse sluit nauw aan bij het dominante denken over armoede en schuld in Amerika. Het geeft voeding aan individualiserende benaderingen van armoede, waarbij de armen zelf schuldig zijn aan hun situatie. Het boek van Auletta sloot aan bij de tijdgeest van de jaren tachtig. In dit decennium vonden conservatieve diagnoses van de oorzaken van armoede - armoede is het gevolg van sociaal beleid of armoede is herleidbaar tot een cultuur van de armoede - gretig aftrek.

Een belangrijk studie was *Losing Ground* van Murray (1984). Zijn opvatting was dat armoede en onderklassenvorming vooral veroorzaakt werden door het bijstandstelsel. Het zou voordeliger zijn voor laag geschoolden om niet te huwen en een uitkering aan te vragen in plaats van aan het werk te gaan en een traditioneel gezin te stichten.

Deze zienswijze wordt in 1987 door Wilson gecorrigeerd in zijn studie naar de onderklasse in Chicago. Hij richt zich daarin volledig op Afro-Amerikanen die in getto's woonachtig zijn. In zijn analyse van de vorming van een onderklasse spelen verschillende factoren een rol. Centraal staat bij hem het proces van industriële herstructurering, in het bijzonder het verdwijnen van industriële werkgelegenheid van de grote steden naar lage lonenlanden en het zuiden van Amerika en de groei van de dienstverlening. Afro-Amerikanen verliezen hun banen en verwerven geen toegang tot banen in de dienstverlening. Dit heeft gevolgen voor gezinsvorming. In de getto verliest het huwelijk zijn aantrekkingskracht, omdat zwarte mannen niet in staat zijn een gezin te onderhouden. Dit draagt bij aan de enorme stijging van het aantal éénoudergezinnen: in 1960 werd 75 procent van de zwarte kinderen geboren in een tweeoudergezin, in 1985 is het cijfer minder dan 40 procent en in sommige grote steden minder

dan 25 procent.² Tegelijkertijd heeft een exodus plaats gevonden van zwarte middengroepen (artsen, advocaten, leraren) naar de randsteden zodat een groep van kwetsbare zwarten achterblijft in wijken, waarin het fysieke verval steeds verder toeneemt. Bedrijven trekken weg, scholen en ziekenhuizen verdwijnen of verloederen, winkels en clubs moeten sluiten. De communale getto met zijn eigen sociale structuur verandert in een hypergetto (Wacquant 1999), waarin de bewoners buitengesloten raken van de formele arbeidsmarkt. Zij ontwikkelen alternatieve overlevingsstrategieën om zich staande te houden, waaronder participatie in de drugseconomie, waardoor men verder afdrijft van de hoofdstroom van de samenleving. Ook Wilson schuwt niet om termen als de ‘pathologie van de getto’ in de mond te nemen wanneer hij spreekt over het gedrag van gettobewoners. Alleen wijst hij er op dat dit gedrag vooral een reactie is op structurele vormen van ongelijkheid en uitsluiting. Wilson benadrukte daarbij ook de forse bezuinigingen die in de jaren tachtig hebben plaatsgevonden op sociale zekerheid, onderwijs, gezondheidszorg en huisvesting. De vier factoren tezamen (economisch, demografisch, cultureel en sociaal beleid) hebben een proces van marginalisering en raciale segregatie van arme, zwarte Amerikanen in gang gezet waardoor hun maatschappelijke positie heeft versterkt (Massey en Denton 1995).

Wilson's analyse van het proces van onderklassenvorming heeft niet kunnen verhinderen dat in het publieke debat en de publieke beeldvorming de onderklasse veelal wordt gezien als een pathologisch en crimineel residu van de Amerikaanse samenleving. De onderklasse, en in het bijzonder de ‘*welfare mother*’ en de ‘*gang member*’, zijn de symbolische representanten van de ‘*undeserving poor*’.

Vanwege de gevaren die aan het begrip onderklasse kleven, heeft Herbert Gans ervoor gepleit het begrip simpelweg niet meer te gebruiken. Zijn bezwaren richten zich vooral op de stigmatiserende werking en de negatieve beleidsimplicaties van het begrip onderklasse. Hij noemt onder meer de volgende bezwaren (Gans 1991: 333-340, zie ook Gans 1995):

- Onderklasse is een normatief begrip; het staat voor de *undeserving poor*.
- Het is een raciaal codewoord dat op een subtiele wijze antipathieke gevoelens jegens zwarten en Latijns-Amerikanen in zich bergt.
- Het is een verzamelwoord. Een label dat wordt geplakt op een heterogene categorie armen met alle negatieve gevolgen van dien. Armen kunnen zichzelf gaan beschouwen als behorend tot een inferieure klasse en zich daarnaar gaan gedragen. Daarnaast is er het gevaar dat publieke en private organisaties de armen om een specifieke wijze gaan behandelen omdat zij tot een onderklasse zouden behoren.
- Een eenduidige classificatie kan leiden tot eenduidig beleid. De beleidscategorie ‘armen’ bestaat echter uit diverse groepen waar verschillende typen sociaal beleid voor ontwikkeld dienen te worden.
- Oorzaken en gevolgen kunnen door elkaar worden gehaald. Als onderklasse als een oorzakelijk begrip wordt gehanteerd - bijvoorbeeld voor criminaliteit - zal het kunnen leiden tot extreme beleidsaanbevelingen: "Sooner or later, someone will argue that the only policy solution is a direct attack on the cause itself, i.e., the troubled and trouble making people who have been described as underclass members" (p. 337). Gans wijst op de vroegere vice-president Agnew die ooit voorstelde om de *undeserving poor* op te bergen in nieuw te bouwen steden ver weg van de beschaafde burgerij.

² Op dit moment wordt een derde van alle kinderen in de Verenigde Staten geboren in een huishouden met een ongehuwde moeder (Jencks 2005: 86).

- De idee dat de onderklasse huist in specifieke getto's kan aanzetten tot spreidingsbeleid; armen worden naar betere buurten verplaatst, maar indien dit niet gepaard gaat met aanvullend sociaal beleid, kunnen de effecten daarvan (uitsluiting van ondersteunende netwerken, te hoge woonlasten) zeer ongunstig zijn.
- Het samenvallen van het begrip onderklasse met de idee van de *undeserving poor* kan leiden tot sterk restrictieve beleidsmaatregelen. Overheidsverantwoordelijkheid blijft beperkt tot het louter ondersteunen van disciplinerende en corrigerende instanties die de samenleving moeten beschermen tegen de vervaarlijke onderklasse.
- Het begrip onderklasse levert meer sociale kosten dan baten op. Het heeft enige betekenis gehad als een attenderend begrip, maar als beleidsconcept deugt het niet.

De kritiek van Gans leidde ertoe dat Wilson (1991) het begrip onderklasse voorzichtiger is gaan hanteren. In zijn presidentiële toespraak voor de *American Sociological Association* in 1990 koos hij ervoor de term onderklasse in te ruilen voor *ghetto poor*. Deze keuze was vooral ingegeven door het misbruik en oneigenlijk gebruik van het begrip. Wilson bleef op het standpunt staan dat de onderklasse, in de betekenis zoals hij die hanteert, geen ideologisch construct is, maar aanwijsbaar en lokaliseerbaar is. Wilson pleit opnieuw voor omvattend sociaal beleid om onderklassenvorming tegen te gaan. Hij zet zich af tegen selectieve positieve actieprogramma's die voordelig uitwerken voor kansrijke groepen en die raciale tegenstellingen verscherpen. Sommige van zijn voorstellen, bijvoorbeeld het realiseren van een krappe arbeidsmarkt via actief overheidsbeleid keren terug bij Gans ("a modernised New Deal"). Andere voorstellen van Gans, zoals arbeidstijdverkorting, zijn zeer on-Amerikaans en hebben geen politiek draagvlak. Gans (1991: 343) is dan ook pessimistisch en waarschuwt voor het ontstaan van een werkloze kaste. Hij voegt daar aan toe: "Obviously, an America with a jobless caste - or even a jobless stratum - would be socially dangerous; for crime, addiction, mental illness, as well as various forms of covert and overt protest, some of it violent, would be sure to go up sharply. In the long run, such a solution would also be politically dangerous, because however much the term seems to imply the opposite, the people assigned to an underclass would remain an integral part of the larger society."

Een andere belangrijke bijdrage in het onderklassendebat kwam van Christopher Jencks (1992). Hij bekritiseerde het begrip 'onderklasse' niet op zijn ideologische lading, maar op zijn empirische tekortkomingen. Als analytisch- en beleidscategorie deugt het begrip niet, omdat het meer verduistert dan verheldert. In *Rethinking Social Policy* (1992) toetst hij verschillende hypothesen die in het debat een rol spelen. Sommige problemen blijken dan inderdaad te zijn verergerd, zoals de groei van de langdurige werkloosheid onder zwarte mannen en de groei van het aantal ongehuwde moeders. Sommige problemen zijn echter minder erg geworden, zoals de groei van het aantal bijstandsmoeders die na 1974 afvlakt en de gewelddadige misdaad onder zwarte mannen die aan het eind van de tachtiger jaren minder blijkt te zijn dan in 1980 of 1970 het geval was. Verder blijken er maar weinig burgers aanwijsbaar, waar de veronderstelde eigenschappen van de onderklasse tegelijkertijd voorkomen. Jencks' analyse (1992: 203) mondde uit in een pleidooi voor *piecemeal reform*: "If we want to reduce poverty, joblessness, illiteracy, violence, or despair, we will surely need to change our institutions and attitudes in hundreds of small ways, not in one big way."³

³ Een fundamentele hervorming vindt plaats in 1996 wanneer het Amerikaanse bijstandstelsel Aid to Families with Dependent Children (AFDC) wordt ingeruild voor een nieuw programma Temporary Assistance for Needy Families (TANF). Het belangrijkste element daarvan is dat de duur van de uitkering begrensd wordt. Na verloop van tijd wordt de uitkering gestaakt. Evaluatiestudies wijzen uit dat als gevolg van deze wet meer alleenstaande moeders zijn gaan werken, maar dat nagenoeg al deze vrouwen moeite blijven hebben om rond te komen en dat

Later hebben Bourdieu en Wacquant (1999) opnieuw scherpe kritiek geuit op het begrip onderklasse en het gebruik daarvan door Amerikaanse en Europese onderzoekers. Het werk van Dalrymple laat zien dat de vrees van beide sociologen uit is gekomen, namelijk dat het begrip zou worden ontdaan van zijn oorspronkelijke sociaal-economische betekenis en dat het vooral zou worden ingezet ter rechtvaardiging van repressief beleid en kortingen op verzorgingsarrangementen.

3 Sociale herovering in Nederland

In Nederland kwam het begrip onderklasse op in de debatten over het ontstaan van nieuwe armoede en een mogelijke tweedeling van de samenleving (Köbben en Godschalk 1985; Engbersen en Van der Veen 1987). In die debatten stond vooral het vraagstuk van langdurige werkloosheid centraal en de gevolgen daarvan voor de maatschappelijke samenhang. “Onze samenleving staat op breken”, zei Joop den Uyl fractieleider van de Partij van de Arbeid tijdens de algemene beschouwingen in 1984 in de Tweede Kamer, “steeds diepere kloven tekenen zich af tussen werkenden en hen, die van het arbeidsproces zijn uitgesloten...” In de jaren tachtig verscherpt de armoedeproblematiek, maar ondanks de angst voor ‘Amerikaanse toestanden’, zal de Nederlandse samenleving niet breken.⁴ Sociaal-wetenschappelijk onderzoek wijst overigens uit dat collectieve actie (georganiseerd of spontaan) door arme huishoudens weinig voorkomt. De onderklasse veroorzaakt zelden stedelijke rellen, maar trekt zich terug en sluit zich af.

Een ander kenmerk van het Nederlandse onderzoek is de aandacht voor uitvoeringsorganisaties in de sfeer van de sociale zekerheid (Van der Veen 1990). In dat onderzoek is ook aandacht besteed aan de bijdrage die dergelijke instellingen leveren aan de bestending van ongelijkheid. Die bestending wordt overigens niet zozeer verklaard uit een ‘moreel relativisme’ bij uitvoeringsfunctionarissen, maar eerder uit begrensde middelen, onverschilligheid en een gebrek aan professionaliteit.⁵ In mijn dissertatie *Publieke bijstandsgeheimen. Het ontstaan van een onderklasse* (1990) heb ik laten zien hoe de werkwijzen van sociale diensten en arbeidsbemiddelingsbureaus bijdroegen aan het voortbestaan van bijstandsafhankelijkheid.⁶

er inadequate kinderopvang is voor de kinderen. Opvallend is overigens dat het nieuwe systeem de inkomenspositie van alleenstaande vrouwen een beetje lijkt te verbeteren. Het is echter onvoldoende om goed rond te komen. Auteurs als DeParle (2004) en Jencks (2005) pleiten daarom voor het verruimen van medische zorg, verhoging van het minimumloon, huissubsidies zodat moeders kunnen verhuizen naar betere buurten, en verbetering van kinderopvang

⁴ Op 29 april 1992 ontstonden er stedelijke rellen in South Central Los Angeles. Toen na 48 uur van rellen en plunderingen de balans werd opgemaakt bleken er 54 doden te zijn gevallen, ruim tweeduizend gewonden en waren bijna tienduizenden winkels en bedrijven geplunderd, in brand gestoken of vernield. De uitbarsting in Los Angeles overtrof in ernst de rasserenellen rond de strijd om de burgerrechten begin jaren zestig.

⁵ Denk aan de scherpe kritiek van de Commissie Van der Zwan op de uitvoering van de Algemene Bijstandswet. Lezenswaardig is nog steeds het rapport ervan. Zie Onderzoekscommissie Toepassing ABW (1993), *Het recht op bijstand*, Den Haag: VUGA Uitgeverij.

⁶ In Nederland is ook de Murray-these onderzocht, dat wil zeggen in hoeverre het stelsel van sociale zekerheid bijdroeg aan uitkeringsafhankelijkheid. Mijn eigen standpunt is dat dit deels het geval is geweest, maar dat groepen die een dergelijk gedrag ontplooiden niet gerekend moeten worden tot de maatschappelijke onderklasse. Het betrof vooral beter opgeleide en bureaucratisch vaardige jongeren die de uitkering als een basisinkomen zagen aangevuld met andere inkomsten. Mijn waarneming is dat met de aanscherping van het fraudebeleid en de decentralisatie van de bijstandswet naar de gemeenten dit calculerende gedrag minder frequent voorkomt. Overigens heeft het gedrag

Recentelijk is in Nederland het debat over de onderklasse weer opgelaaid. Niet voor niets prijkt de vraag ‘Hoe emanciperen we de onderklasse?’ hoog op de lijst van sociale vraagstukken, samengesteld door de deelnemers aan De Sociale Agenda.

Ook in Nederland wordt het begrip onderklasse in verband gebracht met het bestaan van een harde kern van duurzame armen, met de omvangrijke jeugdwerkloosheid onder etnische groepen, met de ruimtelijke segregatie van allochtonen en met problemen van leefbaarheid en onveiligheid in stadswijken. De angst voor ‘Amerikaanse toestanden’ is inmiddels ingeruild voor ‘Franse toestanden’. Interessant is om te zien hoe in het publieke debat het begrip onderklasse steeds vaker gebruikt wordt om de gedragsproblemen van deviante groepen te duiden. Net als in de analyse van Dalrymple fungeert het begrip als een soort container waarin allerlei sociale problemen kunnen worden gedeponereerd. Ook in het huidige beleid gericht op achterstandswijken en achterstandsgroepen staat niet zozeer het wegwerken van sociaal-economische achterstanden centraal, maar vooral de gedrag- en overlastproblemen van specifieke, vooral etnische groepen. De aandacht gaat daarbij in het bijzonder uit naar Marokkaanse en Antilliaanse jongeren.

Ik zou het beleid dat momenteel centraal staat in de grote steden van Nederland *sociale herovering* willen noemen.⁷ Sociale herovering is (1) het ontwikkelen van sociale en fysieke interventies gericht op het vergroten van de leefbaarheid en veiligheid in de publieke ruimte; (2) het realiseren van een meer evenwichtige samenlevingsopbouw (dat wil zeggen het aantrekken dan wel behouden van middengroepen) en (3) het formuleren van gemeenschappelijke gedragsregels om het alledaagse verkeer tussen bewoners te bevorderen. Sociale herovering wordt fraai zichtbaar in de krijgstaal die momenteel gebruikt wordt om nieuwe beroepsgroepen en grootstedelijk beleid te duiden: stadsmariniers, interventieteams, *hot spot* gebieden, *task forces* en zelfs *safe havens*. Sociaal beleid is oorlog geworden.

De aanpak van 'sociale herovering' heeft drie belangrijke kenmerken. Een eerste kenmerk is het herontdekken van sociale problemen die in grootstedelijke gebieden spelen. Deze herontdekking is vooral zichtbaar bij die (semi-) publieke diensten die in direct contact staan met bewoners, maar die in de afgelopen decennia de greep op de stedelijke werkelijkheid deels hebben verloren. Nu pogen ze weer greep te krijgen op de realiteit zoals die zich op straat afspeelt en achter de façades van woningen en bedrijven, zoals problemen van Marokkaanse of Antilliaanse jongeren, uitkeringsfraude en illegale bewoning en bedrijvigheid. Een tweede kenmerk van sociaal heroveren is de indringende, offensieve aanpak. Vergaande interventies in het publieke domein en in de privé-sfeer van bewoners worden niet geschuwd.

Bestandskoppeling, cameratoezicht, opvoedingsondersteuning, preventief fouilleren en interventieteams tegen illegale bewoning zijn daar voorbeelden van. Deze voorbeelden maken tevens duidelijk dat de indringende aanpak tegelijkertijd een sterk normerende aanpak is. Er is allang geen sprake meer van waardenrelativisme of moreel relativisme in Nederland. Ook meer recente plannen maken dat duidelijk, zoals het drillen van werkschuwe jongeren in kazernes en het opleggen van een Rotterdamse burgerschapscode. Een laatste kenmerk is de onderkenning van het belang van hogere schaalniveaus om problemen te bestrijden. De ‘Rotterdamwet’ om

van een deel van deze jongeren de kunst- en cultuursector in de Randstad – wat we nu de ‘creatieve industrie’ noemen – goedkoop kunnen laten functioneren.

⁷ Een uitwerking van dit begrip en toepassing daarvan op stedelijk beleid in Amsterdam en Rotterdam kan men vinden bij G. Engbersen, E. Snel en A. Weltevrede (2005), *Sociale herovering in Amsterdam en Rotterdam. Eén verhaal over twee wijken*, Amsterdam: Amsterdam University Press

lagere inkomensgroepen buiten de stad te houden is daar een voorbeeld van. De recente kabinetsplannen om criminele Antillianen terug te sturen is een ander voorbeeld. Uitsluiting en uitzetting zijn nieuwe strategieën om problemen buiten de deur te houden. De uitzetvoorstellen voor Antilliaanse jongeren doen enigszins denken aan die van de vroegere Amerikaanse vice-president Agnew.

Het beleid van stedelijke herovering is deels een noodzakelijke reactie op problemen die veel te lang zijn genegeerd, zoals problemen van overlast, criminaliteit en verloedering van de publieke ruimten. Ook het veranderen van de woningvoorraad is van groot belang om minder eenzijdig samengestelde wijken te krijgen, evenals het bieden van goede taalprogramma's aan migranten. Van belang is ook dat publieke instellingen hun onverschillige houding laten varen en meer *street wise* en professioneler gaan opereren. Maar het proces van sociale herovering dreigt nu zijn doel voorbij te schieten. Er wordt niet alleen heroverd wat ooit verloren is gegaan (zoals veilige publieke ruimten), maar ook wat nimmer heeft bestaan (een eenduidige taalgemeenschap). Daarnaast werkt het repressieve en normerende beleid van sociale herovering gewild en ongewild een sterk wij-zij denken in de hand, vooral van autochtonen versus allochtonen. Er is een voelbaar onbehagen in de samenleving. Dat onbehagen wordt bij etnische groepen extra gevoeld door reële ervaringen van discriminatie op de arbeidsmarkt. Dit brengt mij op mijn belangrijkste kritiekpunt, namelijk dat in het huidige stedelijke en landelijke beleid onvoldoende aandacht wordt besteed aan de maatschappelijke emancipatie van kwetsbare groepen, in het bijzonder aan die groepen die men tot 'de onderklasse' zou kunnen rekenen. Zou dat wel gebeuren, dan zouden noodzakelijke vormen van sociale herovering meer draagvlak hebben en meer effect sorteren.

4 Heterogene groep

Wat zou er moeten gebeuren? Een eerste stap is onderkennen dat het probleem van de maatschappelijke onderklasse in de eerste plaats een sociaal-economisch vraagstuk is. In de jaren tachtig van de vorige eeuw werd uitvoerig gedebatteerd over een verloren generatie van werknemers en levenslange uitkeringsverslaving, maar toen in de jaren negentig de werkgelegenheid sterk aantrok verdween de jeugdwerkloosheid als sneeuw voor de zon en toog het merendeel van de werklozen aan het werk. De veronderstelde gedragsproblemen stonden een terugkeer of intrede in het arbeidsproces niet in de weg. Ik voorspel dat dit opnieuw zal gebeuren met veel van de huidige jeugdwerklozen.

Daarnaast moet worden onderkend dat de onderklasse uit wel zeer uiteenlopende groepen bestaat, zoals eenoudergezinnen, oudere migranten, allochtone jeugdwerklozen, alleenstaande vrouwen, ouderen en gehandicapten (vgl. Jencks 1992). Zij stemmen echter op een paar punten met elkaar overeen, namelijk hun precaire arbeidspositie en hun slechte inkomenssituatie. Het gaat veelal om groepen die duurzaam buitengesloten zijn van arbeid en die structureel afhankelijk zijn geworden van de zorg van de staat. Deze groep leeft ruimtelijk geconcentreerd en gesegregeerd in de grote steden. Het sociologische kenmerk van deze groep is dat zij in een zeer geïsoleerde positie verkeert (deels ook door het wegvallen van informele, sociale netwerken).

Het is lastig om de omvang van deze groep te bepalen. Het gaat in ieder geval niet om twee miljoen kanslozen, zoals Minister de Geus ooit heeft gesuggereerd. Niet iedereen die in Nederland een uitkering heeft mag gerekend worden tot de maatschappelijke onderklasse. Berekeningen door het SCP en het CBS (2005) wijzen uit dat een vijfde van de Nederlandse burgers van 15 jaar en ouder in de periode 1995-2003 ooit een laag inkomen had. Dat zijn 1,8

miljoen personen. De Duitse socioloog Ulrich Beck (1997) spreekt daarom van een democratisering van de kans op armoede. Veel hedendaagse burgers lopen het risico om eens in hun leven een laag inkomen te hebben. Werkloosheid en relatiebreuken zijn daarvan de belangrijkste oorzaken. Maar voor het merendeel van hen is dit een tijdelijke situatie (Leisering en Leibfried 2001; Muffels et al. 1999). Voor ongeveer 410.000 personen geldt echter dat zij gedurende de hele periode van 1995-2003 meestal of permanent een laag inkomen hadden. Nog eens 240.000 personen hadden in die periode afwisselend een laag en geen laag inkomen. Ik zou het begrip onderklasse vooral met deze groepen in verband willen brengen. Groepen die een zeer onzekere arbeid- en inkomenspositie hebben. En dat hebben we het vooral over niet-westerse migranten (waaronder veel eenoudergezinnen) en ouderen. Het is onzinnig om miljoenen Nederlanders of een derde van de Britse samenleving tot de onderklasse te rekenen.

Voor die categorieën burgers die duurzaam aan de onderkant verblijven en in moderne armoede leven zijn aanvullende maatregelen nodig om emancipatieprocessen te ondersteunen en op gang te brengen. Emancipatie geschiedt niet door repressie. Het zou goed zijn als de huidige kazernetaal wordt vervangen door een meer inspirerende toonzetting. Dat daarin ook een sterker accent komt te liggen op eigen verantwoordelijkheid en enige flinkheid lijkt mij gezond. Het gemak waarmee kwetsbare burgers nu ziek of psychisch labiel worden verklaard is erg destructief. Medicalisering en criminalisering van kwetsbare groepen gaan vandaag de dag hand in hand. Het stellen van serieuze eisen aan burgers wordt echter vooral geloofwaardig indien ook andere partijen hun verantwoordelijkheid nakomen. De naoorlogse emancipatie van arbeiders en katholieken is mede mogelijk gemaakt door de enorme overheidsinvesteringen die zijn gedaan in onderwijs, gezondheidszorg en sociale huisvesting en door de sociale betrokkenheid van onderwijzers, artsen en functionarissen van woningbouwcorporaties.⁸

Ik zou vooral een aantal maatregelen willen bepleiten waarvan arme huishoudens met minderjarige en jongvolwassenen kinderen profiteren. Kinderen uit arme huishoudens zijn op sommige punten duidelijk slechter af dan niet arme kinderen. Zij participeren minder, zijn vaker betrokken bij vernielingen, diefstal en geweld en kennen vaker psychosociale problemen. Bij meisjes uit zich dit in depressieve gevoelens, een lage zelfwaardering en suïcidale gedachten. Bij jongens is vooral sprake van agressief gedrag, weglopen, vandalisme en delinquentie (Snel, Van der Hoek en Chessa 2001). Maatregelen ter verbetering van de positie van deze huishoudens zouden zich moeten richten op drie sferen: de school, het werk en de directe leefomgeving. Verder is het van belang om de werelden van de onderklasse met die van werkenden en studerende. Die maatregelen vragen om een gecombineerde inzet van overheid, werkgevers, (semi-) publieke instellingen en geëngageerde burgers.

Oplossing 1: Ondersteun arme kinderen

In 2003 leefde één op de acht minderjarige kinderen in een huishouden met een laag inkomen. Een derde daarvan leefde in een éénoudergezin. Ongeveer 100.000 kinderen leefden in een huishouden dat langdurig op het sociaal minimum verkeerde. Geef kinderen uit huishoudens die duurzaam moeten rondkomen van een inkomen rond het sociaal minimum een extra onderwijs- en participatietoelage. Zo voorkomt men dat leermateriaal niet wordt aangeschaft en dat kinderen geen lid kunnen worden van verenigingen. Geef daarnaast gerichte opvoeding- en inkomensondersteuning aan ouders die dat nodig hebben. Uit een recent armoedeonderzoek van het Algemeen Dagblad bleek dat 87 procent van de Nederlandse bevolking vond dat arme kinderen ook in staat moesten zijn om mee te gaan op schoolreisjes. Na het kunnen aanzetten

⁸ Een mooie beschrijving daarvan vindt men in Kees Schuyt en Ed Taverne (2000), *1950: Welvaart in zwart-wit*, Den Haag: Sdu.

van de verwarming als dat nodig is en het nuttigen van één warme maaltijd per dag werd deze activiteit als een van de meest vanzelfsprekende behoeften gezien in een moderne samenleving (*Algemeen Dagblad*, 7 januari 2006).

Oplossing 2: Ontwikkel een honderdduizend stageplaatsenplan

Jaap Dronkers (2006) heeft in zijn bijdrage voor De Sociale Agenda een reeks van goede voorstellen gepresenteerd ter verbetering van het basisonderwijs en het voortgezet onderwijs. Die voorstellen zijn van groot belang voor de emancipatie van kwetsbare groepen. Ik lees zijn analyse als een pleidooi voor hernieuwde gemeenschapsvorming bij scholen. Ik weet dat kleine scholen niet per definitie betere resultaten hebben, maar in specifieke gevallen kan schaalverkleining en het dichterbij een buurt brengen van een school wel degelijk een reële optie zijn. Slechte, anonieme scholen die te ver weg liggen van arme wijken, werken schooluitval in de hand. Daarnaast zou ik een radicale verbetering van het VMBO willen bepleiten met heel veel aandacht voor de overgang van school naar werk. Op korte termijn dient een honderdduizend stageplaatsenplan te worden ontwikkeld om leerlingen uit het VMBO en het MBO stage te laten lopen bij potentiële werkgevers. Om dit te realiseren zouden lokale teams kunnen worden opgezet om het aantal stageplaatsen uit te breiden. Die lokale teams zouden, naast het inzetten van financiële prikkels voor werkgevers, ook een beroep dienen te doen op de *civic responsibility* van werkgevers. Om het aantal stageplaatsen uit te breiden zou ook eens moeten worden bezien of de eisen die aan werkgevers en stageplaatsen worden gesteld niet te hoog zijn.

Oplossing 3: Doorbreek de eenzijdige samenstelling van lage inkomenswijken

Versnel het huidige proces van verandering van de woningvoorraad om zo de eenzijdige samenstelling van lage inkomenswijken te veranderen. In Rotterdam is men erin geslaagd de woningproductie te verdubbelen. Simpelweg door het aangaan van wederzijdse wilsovereenstemming, neergelegd in heldere productieafspraken tussen gemeente en corporaties. Zo kunnen succesvolle (allochtone) middengroepen worden behouden voor arme wijken. Stimuleer het eigen woonbezit, ook voor arme huishoudens. De wooncorporatie Woonbron Maasoevers in Rotterdam heeft daar goede ervaringen mee opgedaan. Eigen woningbezit heeft een meetbaar positief effect op de maatschappelijk sterkte van wijken.⁹ De Haagse wijk waarin ik zelf opgroeide ‘Bouwlust’ was ooit zo’n naoorlogse gemengde buurt en de Rotterdamse wijk ‘Het Nieuwe Westen’ waarin ik mijn promotieonderzoek verrichte was ooit een vooroorlogse gemengde buurt. De namen van beide buurten verraden een vooruitgangsgeloof. Nu behoren ze tot de probleemgebieden van Nederland. Ik geloof niet in het ontstaan van allerlei warmbloedige contacten tussen arm en rijk, wel dat de sociaal-economische structuur van een meer gemengde wijk sterker is, de leefbaarheid groter en dat er vluchtige, ook conflictueuze, contacten, zullen ontstaan tussen groepen bewoners waarvan juist arme kinderen profijt hebben (vgl. ook Kleinhans 2005).

Oplossing 4: Aan het werk

Emancipatie vindt vooral plaats door arbeid. Al jarenlang proberen instanties zoals het UWV, het CWI en de Sociale Diensten mensen via ‘een sluitende aanpak’ aan het werk te krijgen. Maar in de praktijk hebben de mensen die in een dergelijk reïntegratietraject terecht komen aan het eind vaak nog geen baan en bovendien zijn de instanties nogal selectief waardoor grote groepen mensen rustig thuis mogen blijven zitten.

⁹ In de woorden van Martien Kromwijk (directeur Woonbron Maasoevers): “Een kwart van de mensen die bij ons in de afgelopen jaren het eigen huurhuis heeft gekocht zou zijn verhuisd als aankoop niet mogelijk was geweest. Het houdt dus de maatschappelijke stijgers, de middenklasse vast, en de sociale stabiliteit, burenerelaties blijven heel. Ook nog eens 22% gaat meer werken. Het zijn ook allochtonen die kopen. En is geen beter instrument tot integratie dan deelnemen aan het arbeidsproces...”(Kromwijk 2006)

Het moet anders. Ik zou het plan van wethouder Pierre Heijnen uit Den Haag willen omarmen die het sociale zekerheidsstelsel wil omvormen tot een werkstelsel.¹⁰ Iedereen die niet op eigen kracht werk vindt, krijgt een baan aangeboden en geen uitkering. Een vergelijkbaar voorstel is ontwikkeld door GroenLinks.¹¹ Heijnen spreekt van participatiebanen. Ik zou ze gewoon banen noemen. Deze banen, waarvoor men het minimumloon ontvangt, zullen vooral binnen de collectieve sector moeten worden ontwikkeld, maar deels ook in de particuliere sector. Het plan zou kunnen worden verbonden met het inburgeringvoorstel van Arie van der Zwan en Han Entzinger uit 1994 die ooit hebben voorgesteld een concessiestelsel in het leven te roepen voor bedrijven in specifieke stedelijke gebieden.¹² Zij zouden een concessie kunnen krijgen om jongeren tijdelijk aan te nemen onder het minimumloon (wel dient tegelijkertijd extra scholing plaats te vinden). Het moet mogelijk zijn om op die manier voor tweehonderdduizend mensen voor kortere of langere tijd een baan te realiseren. Door de demografische ontwikkelingen en de groeiende vraag naar arbeid in de komende jaren zullen veel van dergelijke banen geen *dead end jobs* zijn, maar tot sociale stijging leiden. Sociale stijging zal echter niet voor iedereen gelden. Mijn voorstel zal dan ook leiden tot een verdere stijging van het aantal werkende armen in Nederland. Nu al zien we dat een derde van de armoedepopulatie tot de werkende armen behoort (zo'n 230.000 huishoudens). Gerichte arbeidstoeslagen, inkomensondersteuning en adequate kinderopvang zijn daarom onmisbaar.

Oplossing 5: Bouw bruggen

Het centrale kenmerk van de onderklasse is dat zij beperkte contacten heeft met de werelden van onderwijs en werk en met succesvolle middengroepen. Ik zou graag zien dat initiatieven als de zondagsacademie in Rotterdam-Zuid waarin mensen met aansprekende beroepen (artsen, architecten, advocaten) uitleg geven aan kinderen uit arme wijken, worden uitgebreid. Ter ondersteuning zouden de universiteiten van Amsterdam, Rotterdam, Delft, Leiden en Utrecht een dependance in wijken als de Indische Buurt, Schilderswijk, Spangen en Kanaleneiland kunnen openen. Daarin kunnen cursussen en lessen door docenten van de universiteit worden gegeven. Universiteiten zijn de zichtbare symbolen van emancipatie en sociale mobiliteit. Het aantal niet-westerse allochtonen dat ingeschreven staat in het HBO is in de periode 1995-2003 gestegen van 10.000 naar 22.000 en in het wetenschappelijk onderwijs van 8.600 naar 13.000. Dit proces kan worden versneld.

Ook het initiatief van de voetbalclub FC Twente om de Hengelose achterstandswijk Berflo Es te adopteren verdient navolging, evenals het initiatief van de provincie Zuid-Holland om sociale mentoren te koppelen aan mensen die niet of nauwelijks deelnemen aan de maatschappij.¹³

¹⁰ Een uitwerking van zijn plan is te lezen in Pierre Heijnen, 'Van recht op uitkering naar recht op werk'. In: *Socialisme en Democratie*, november 2005

¹¹ GroenLinks benadrukt dat mensen eerst gestimuleerd moeten worden om zelf werk te vinden, voordat ze in aanmerking komen voor een 'participatiecontract'. Zie het manifest 'Vrijheid eerlijk delen' van Femke Halsema en Ineke van Gent, november 2005.

¹² Zie A. van der Zwan en H. Entzinger, *Beleidsopvolging minderhedendebat*. Advies in opdracht van de Minister van Binnenlandse Zaken, mei 1994. Lees ook het daarin opgenomen preadvies van J. Hartog en C.N. Teulings over arbeidsmarktaspecten.

¹³ Deze voorbeelden zijn ontleend aan Radboud Engbersen en Matthijs Uytterlinde (2006). Zij spreken van contactleggingskunde en beschrijven vier maatschappelijke sferen waarin contacten tussen uiteenlopende sociale groepen tot stand kunnen komen: het onderwijs, het buurtplein, de sport en de *civil society*. Zie ook het advies van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (2005) *Niet langer met de ruggen naar elkaar. Een advies over verbinden*, Den Haag: RMO/Sdu

Wat kosten deze voorstellen?

Oplossing 1: een extra jaarlijkse onderwijs- en participatietoelage van 500 euro voor minderjarige kinderen die in een situatie van duurzame armoede verkeren. Uitgaande van 100.000 minderjarige kinderen die momenteel leven in huishoudens met een inkomen rond het sociaal minimum is dit een bedrag van 50 miljoen euro op jaarbasis. De toekenning daarvan gebeurt door gemeenten in samenwerking met scholen. Veel gemeenten hebben overigens al maatregelen op dit gebied.

Oplossing 2: ontwikkel een honderdduizend stageplaatsen plan. Als het bedrijfsleven actief meewerkt kunnen de kosten binnen de perken worden gehouden. Het probleem ligt vooral bij moeilijk plaatsbare leerlingen. Het kabinet heeft eind 2005 75 miljoen extra uitgetrokken hiervoor. Ik zou deze bijdrage willen verdubbelen.

Oplossing 3: de gemeente Rotterdam heeft laten zien dat je het tempo van stedelijke herstructurering fors kan versnellen. De financiering van de stedelijke herstructurering is vooral een zaak van corporaties en projectontwikkelaars. Ik pleit niet zozeer voor een forse uitbreiding van de bestaande plannen, maar vooral voor tempoversnelling.

Oplossing 4: Heijnen heeft uitgerekend dat een participatiebaan op jaarbasis 10.000 euro meer kost dan een uitkering. En dat als men het huidige budget van WAO/WW- en WWB-uitkeringen zou fixeren, alleen al met de bestaande 1,8 miljard aan reïntegratiebudget 180.000 mensen aan een baan kunnen worden geholpen.

Oplossing 5: dit hoeft niet veel geld te kosten. Wat kosten vier universitaire dependances in de grote steden? Met 10 miljoen euro moet je een eind kunnen komen. Ik stel voor om dit project te laten financieren door het Innovatieplatform. Volgens de Lissabon agenda, horen de doelstellingen van groei in de kenniseconomie en sociale cohesie bij elkaar. De Britse premier Tony Blair benadrukte tijdens zijn voorzitterschap van de EU eveneens dat vooruitgang op het terrein van sociale cohesie beslissend is voor de toekomst van Europa en de democratie. Hier ligt een mooie taak voor het Innovatieplatform om te laten zien dat sociale samenhang en het tegengaan van sociale uitsluiting van belang zijn voor de Nederlandse kennissamenleving.

Wat leveren deze voorstellen op?

Men is sterk geneigd om sociaal beleid vooral als een kostenpost te beschouwen en economisch en infrastructureel beleid als iets dat voorspelbaar rendement oplevert (we weten wel beter na de Betuwelijn). Het getuigt van wijsheid om ook de sociale kosten van economisch beleid en infrastructureel beleid in ogenschouw te nemen, zoals werkloosheid, ziekteverzuim, verkeersslachtoffers en criminaliteit.¹⁴

Mijn voorstellen leveren de volgende maatschappelijke opbrengsten op. Voorstel 1 leidt tot een terugdringing van de schooluitval. Voorstellen 2 en 4 leiden tot een daling van het aantal jeugdwerklozen en uitkeringsafhankelijken. Er vindt een toename plaats van maatschappelijk nuttig werk, bijvoorbeeld in de publieke ruimte, de cultuur en de zorg.

Voorstellen 3 en 5 voorkomen processen van voortschrijdende segregatie en slaan bruggen tussen diverse, sociale groepen.

De vijf voorstellen doorbreken gevoelens van wrok bij uitgesloten groepen en voorkomen isolement en radicalisering. Met het realiseren van voldoende stageplaatsen en banen kunnen ook praktijken van discriminatie worden teruggedrongen. Het economisch rendement van mijn voorstellen betreft enerzijds de directe toename van economisch productief werk en anderzijds een aantal indirecte baten. De indirecte baten worden vooral zichtbaar in de statistieken van

¹⁴ Een pleidooi voor zo'n aanpak wordt geschetst door Pierre Bourdieu (1998), *The left hand and the right hand of the state*. In: Pierre Bourdieu, *Acts of resistance. Against the new myths of our time*. Cambridge: Polity Press, pp. 1-10

politie, justitie en gezondheidszorg. De rijksuitgaven voor gezondheidszorg en openbare orde en veiligheid zijn nu opgelopen tot respectievelijk 7,8 en 7,5 miljard, en de gemeente-uitgaven op deze terreinen naar respectievelijk 4.1 miljard (inclusief milieu) en 970 miljoen. Een reductie van 1 tot 10 procentpunten op bepaalde subposten moet mogelijk zijn indien overlast, vandalisme, duurzaam drugsgebruik, geweld, zelfmoord en criminaliteit daadwerkelijk worden gereduceerd.

Literatuur

Auletta, Ken (1982) *The Underclass*, New York: Random House

Beck, U. (1997) Die uneindeutige Sozialstruktur: Was heißt Armut, was Reichtum in der 'Selbst-Kultur'? In: U. Beck en P. Sopp (red.). *Individualisierung und Integration. Neue Konfliktlinien und neuer Integrationsmodus?* Opladen: Leske und Budrich, p. 183-197.

Bourdieu, Pierre (1998) *Acts of resistance. Against the new myths of our time*. Cambridge: Polity Press, pp. 1-10

Bourdieu, Pierre en Loïc Wacquant (1999) 'On the Cunning of Imperialist Reason.' *Theory, Culture, and Society* 16: 41-58.

DeParle, Jason (2004) *American Dream: Three Women, Ten Kids and a Nation's Drive to End Welfare*, Viking/Penguin

Dahrendorf, Ralf (1988) *The Modern Social Conflict. An Essay on the Politics of Liberty*, Londen: Weidenfeld & Nicolson

Dalrymple, Theodore (2004) *Leven aan de onderkant. Het systeem dat de onderklasse instandhoudt*, Utrecht: Het Spectrum

Engbersen Godfried en Ronke van der Veen (1987) *Moderne armoede: overleven op het sociaal minimum*, Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese

Engbersen, Godfried (1990) *Publieke bijstandsgeheimen. Het ontstaan van een onderklasse in Nederland*, Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese (nieuw druk komt uit bij Amsterdam University Press in 2006)

Engbersen, G., E. Snel en A. Weltevrede (2005), *Sociale herovering in Amsterdam en Rotterdam. Eén verhaal over twee wijken*, Amsterdam: Amsterdam University Press

Engbersen, Radboud en Matthijs Uytterlinde (2006), Nooit een Nederlander bij ons thuis. In: *City Journal*, nr. 2, pp. 8-13

Gans, Herbert J. (1991) *People, Plans and Policies. Essays on Poverty, Racism, and Other National Urban Problems*, New York, Columbia University Press.

Gans, Herbert J. (1995) *The war against the poor. The underclass and antipoverty policy*, New York: Basic Books

Heijnen, Pierre (2005) 'Van recht op uitkering naar recht op werk'. In: *Socialisme en Democratie*, november 2005

Jencks, Christopher (1992) *Rethinking Social Policy. Race, Poverty and the Underclass*, Cambridge: Harvard University Press

Jencks, Christopher (2005) 'What Happened with Welfare'. *The New York Review of Books*, Vol. LII, Number 20, pp. 76-86

Kleinhans, R.J (2005) *Sociale implicaties van herstructurering en huisvesting*, Delft: Delft University Press

Köbben, A.J.F. en J.J. Godschalk (1985) *Een tweedeling in de samenleving*, Den Haag

Kromwijk, Martien (2006) *Rotterdam zet.....dóór*, lezing gehouden op het symposium 'Rotterdam Zet Door' van de gemeente Rotterdam op 16 januari 2006.

Leisering, L. en S. Leibfried (1999) *Time and Poverty in the Welfare State*, Cambridge: Cambridge University Press

Massey, Douglas S. en Nancy A. Denton (1995) *American Apartheid. Segregation and the Making of the Underclass*, Cambridge: Harvard University Press

Muffels, R., D. Fouarge en E. Snel (1999) 'Langdurige, hardnekkige armoede'. In: *Economisch Statistische Berichten*, jrg. 84, 16 april, pp. 296-298.

Halsema, Femke en Ineke van Gent (2005) *Vrijheid eerlijk delen*, November 2005.

Murray, Charles (1984) *Losing Ground*, New York: Basis Books

Myrdal, Gunnar (1962) *Challege to Affluence*, New York: Pantheon Books

Onderzoekscommissie Toepassing ABW (1993) *Het recht op bijstand*, Den Haag: VUGA Uitgeverij

Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (2005) *Niet langer met de ruggen naar elkaar. Een advies over verbinden*, Den Haag: RMO/Sdu

Snel, E., T. van der Hoek en T. Chessa (2001) *Kinderen in armoede*, Van Gorcum

Schuyt, Kees en Ed Taverne (2000) *1950: Welvaart in zwart-wit*, Den Haag: Sdu

Sociaal en Cultureel Planbureau/CBS (2005) *Armoedemonitor 2005*, Den Haag: SCP

Veen, Romke van der (1990), *De sociale grenzen van beleid*, Leiden: Stenfert Kroese

Waquant, L.J.D. (1999) 'Elias in the Dark Ghetto.' *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 24 (3 & 4) December, pp. 340-348

Wilson, William Julius (1987) *The Truly Disadvantaged, the Underclass, the Inner City and Public Policy*, University of Chicago Press

Wilson, William Julius (1991) 'Studying Inner-City Social Dislocations: The Challenge of Public Agenda Research, in: *American Sociological Review*, Vol. 56 (Februray:1-14)

Zwan, A. van der en H. Entzinger (1994) *Beleidsopvolging minderhedendebat. Advies in opdracht van de Minister van Binnenlandse Zaken*, Den Haag